

DE STADSMUREN VAN AMERSFOORT

ONTWIKKELING EN
HERONTWIKKELING
DOOR DE TIJD

HILDE VAN DE POL

In Amersfoort is, anders dan in de andere grotere steden in Nederland, een groot deel van de stadsmuur in stand gebleven. De restanten zijn op verschillende manieren in het stadsbeeld geïntegreerd: de eerste stadsmuur is nog te herkennen in de muurhuizen, de restanten van de tweede stadsmuur vormen monumentale objecten in het plantsoen rond de binnenstad. In dit artikel zet ik uiteen hoe deze integratie tot stand is gekomen, ofwel: hoe kan de ontwikkeling van de stadsmuren van Amersfoort worden verklaard vanaf de bouw van de eerste stadsmuur tot vandaag de dag?

1. Muurhuizen 33 is waarschijnlijk een muurhuis van de eerste generatie. Het maakte deel uit van de eerste stadsmuur, hoewel dat niet goed te zien is door het pleisterwerk en de uitbouw aan de voorgevel. Op basis van het steenformaat en de waarneming van een boogfragment is het gedateerd als veertiende-eeuws (foto auteur)

De muurresten (afb. 2) zijn geïnventariseerd en verklaard aan de hand van een reeks kaarten, waarbij is uitgegaan van een indeling in vijf periodes, lopend van de bouw van de eerste middeleeuwse stadsmuur tot onze tijd.¹ Op basis van systematisch onderzoek van historische en archeologische literatuur is een synthese van de ontstaans- en ontwikkelingsgeschiedenis gemaakt, waarbij speciaal is gekeken naar de datering en de functie van de muurhuizen. Zo kon een nieuwe hypothese worden ontwikkeld over het functioneren van de beide stadsmuren, ook in relatie tot elkaar, en de bijzondere rol van de muurhuizen daarbinnen.

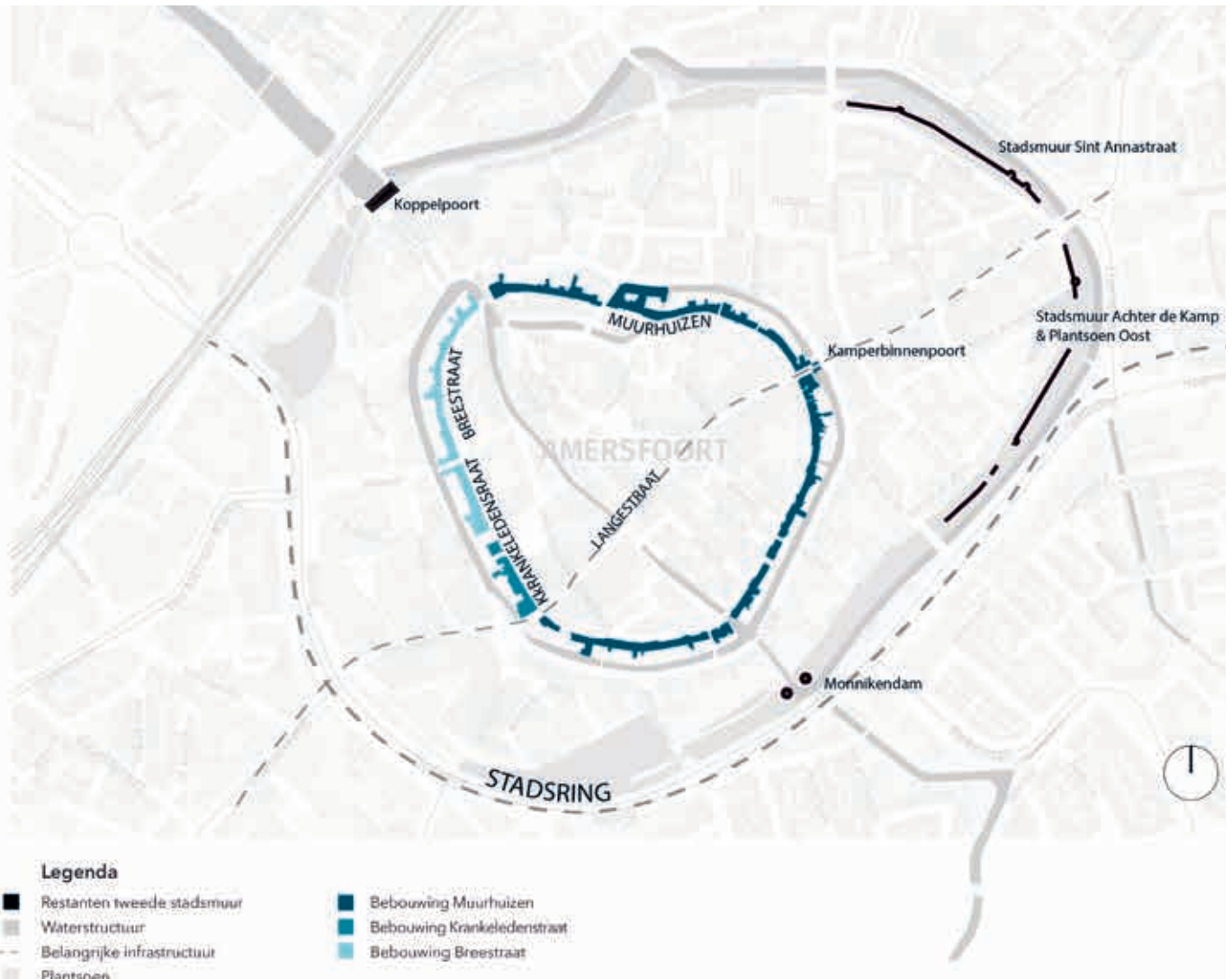
DE BOUW VAN DE EERSTE STADSMUUR: 1259-1379

Amersfoort werd voor het eerst vermeld in 1028. De nederzetting bestond aanvankelijk vooral uit boerderijen.² Vanwege de gunstige ligging koos de bisschop van Utrecht Amersfoort rond 1050 uit als locatie voor een bisschoppelijk hof.³ De opeenvolgende bisschoppen stimuleerden het opschalen van de ontginningen in

de Gelderse Vallei, onder meer om hun belastinginkomsten te verhogen. Hierdoor kwam steeds meer landbouwareaal beschikbaar. Het belang van Amersfoort nam toe en dat resulteerde in meer inwoners en meer handel. Om de stadsontwikkeling verder te bevorderen verleende bisschop Hendrik van Vianden Amersfoort in 1259 stadsrechten, waaronder het recht op het bouwen van een stenen stadsmuur. De bouw daarvan startte pas na een catastrofale inval van Gelderse troepen in 1274, waarbij Amersfoort volledig werd platgebrand.⁴

Het bouwproces van de stadsmuur verliep stapsgewijs. Allereerst bouwde men de poorten ter bescherming van de belangrijkste toegangen van de stad over de weg en over het water (afb. 3). Deze fasering is te zien aan de steenformaten: de bakstenen die werden gebruikt voor de poorten waren ongeveer 32 centimeter lang, wat typerend is voor de tweede helft van de dertiende eeuw, de muur daarentegen is opgetrokken uit bakstenen van 27-29 centimeter lang, te dateren in

2. Overzicht van Amersfoort met de belangrijkste wegen, wateren, bebouwing langs Muurhuizen, Krankeledenstraat en Breestraat en restanten van de eerste en tweede stadsmuur (tekening auteur)

3. De Kamperbinnenpoort gezien vanuit de Langestraat. Dit is de enige nog resterende poort uit de eerste verdedigingslinie. Hij is rond 1480 gebouwd als voorpoort van de Viepoort, die in de eerste helft van de zestiende eeuw verdween (foto T. Hendriksen, Archief Eemland)

de veertiende eeuw. Het is niet bekend hoe hoog de stadsmuur precies was en of deze overal dezelfde hoogte had. De circa zeven meter hoge buitengevel van het muurhuis Tinnenburg is het enige restant van de eerste stadsmuur dat een indicatie kan geven (afb. 4).⁵ Onderzoekers gaan ervan uit dat de muur, zoals gebruikelijk, was voorzien van kantelen en muurtorens op een regelmatige afstand van elkaar, maar hiervan zijn geen restanten gevonden.⁶ De muur had verschillende diktes: ter hoogte van de Muurhuizen (de huidige straat) was deze bovengronds ongeveer zeventig centimeter dik, langs de Krankeledenstraat slechts vijftig tot zestig centimeter.⁷ Hiervoor is geen

sluitende verklaring, maar archeologisch onderzoek suggereert dat de stadsverdediging langs de Krankeledenstraat en een deel van de Breestraat anders gewaarborgd werd dan elders. Bij opgravingen bleek dat de muurhuizen zijn gebouwd op grond waar voorheen een gracht lag. Daarom wordt aangenomen dat de hele ring was voorzien van een dubbele gracht, maar langs de Krankeledenstraat en de zuidwestelijke Breestraat van een driedubbele (afb. 5).⁸ Een andere overweging die kan hebben meegespeeld, is dat de muur aan de zuidwestzijde minder sterk hoefde te zijn, omdat de dreiging vooral van de kant van Gelre kwam.⁹

4. Een groot deel van de voorgevel van het muurhuis Tinnenburg werd gevormd door de eerste stadsmuur. Naast het huis bevond zich een van de waterpoorten van de tweede stadsmuur, aan de gevel is nog te zien hoe deze ooit aan dit muurhuis verbonden was (foto auteur)

DE BOUW VAN DE TWEDE STADSMUUR EN DE EERSTE MUURHUIZEN: 1380-1500

Tussen 1375 en 1380, na opnieuw een hevige oorlog, werden plannen gemaakt voor een tweede stadsmuur op een afstand van zo'n 100 tot 350 meter van de eerste. In de periode daarna had Amersfoort dus twee stadsmuren. De gekozen aanpak, waardoor de omvang van Amersfoort vrijwel verdriedubbelde, was opvallend: veel andere steden kozen in die tijd juist voor een versterking van de bestaande stadsmuur, omdat de vuurkracht van het aanvalsgeschut was toegenomen.¹⁰ Het lijkt alsof Amersfoort voor en tijdens de bouw van de tweede stadsmuur niet op de hoogte was van de toegenomen vuurkracht, of deze in ieder geval onderschatte: zodra de tweede stadsmuur was voltooid, bleek die hier niet tegen opgewassen.

Opmerkelijk aan de tweede stadsmuur is de enorme omtrek. Op basis van archeologisch onderzoek wordt aangenomen dat het groeiende belang van de agrarische sector hiervoor een belangrijke reden is geweest. Veel landbouwgrond bevond zich in de veertiende eeuw buiten de stadsmuur en werd bij aanvallen verwoest.¹¹ Archeologisch onderzoek toont aan dat in de

5. Overzichtskaart van de ontwikkeling van de eerste stadsmuur tot 1379 (tekening auteur)

6. Stadsplattegrond door Jacob van Deventer, 1558. De eerste ring is nog niet volgebouwd (Archief Eemland)

7. Het Secretarishuisje (bakstenen gevel met timpaan, links) en de Dieventoren aan de Muurhuizen (foto auteur)

veertiende eeuw tussen de beide muren geen verstedelijking optrad. Historische kaarten laten zien dat zelfs het gebied binnen de *eerste* stadsring veel later nog niet was volgebouwd (afb. 6). Daarom zal de belangrijkste overweging het veiligstellen van de landbouwgronden zijn geweest.¹² Aan de andere kant is het zeker niet uitgesloten dat het stadsbestuur een sterke bevolkingsgroei voorzag. Onvoldoende toename zou betekenen dat er niet genoeg mankracht zou zijn om de nieuwe lange omwalling te beschermen.¹³

Het bouwproces van de tweede stadsmuur verschilt op belangrijke punten met dat van de eerste.¹⁴ De bouw duurde veel langer, door de grote schaal en doordat het project de financiële draagkracht van de stad te boven ging.¹⁵ Ook ging de bouw van de poorten en de stadsmuur ditmaal meer gelijk op. Opvallend aan de tweede stadsmuur is dat deze met een dikte van slechts maximaal tachtig centimeter relatief dun was uitgevoerd.¹⁶ Rond die tijd gebouwde muren in andere steden waren meestal minimaal een meter dik.¹⁷ Moge-

lijk was ook dit te wijten aan geldgebrek. Vrijwel direct na de voltooiing van de tweede muur in 1451 bleek deze al achterhaald; zes jaar later moesten al de eerste kleine wijzigingen worden aangebracht.¹⁸

Het is opmerkelijk dat de eerste stadsmuur na de voltooiing van de tweede niet werd afgebroken. Integendeel, het lijkt erop dat men de eerste muur zelfs versterkte door de bouw van muurhuizen (afb. 1, 4 en 7). Aangenomen wordt dat hier militaire redenen aan ten grondslag lagen: door de eerste ring in stand te houden, ontstond een soort veste binnen een veste.¹⁹ De beide stadsmuren werkten dus in combinatie met elkaar.

De eerste muurhuizen waren zeer fors en stonden tegen de eerste stadsmuur, die de voorgevel aan de straatzijde vormde. Opmerkelijk is dat ze zijn voorzien van een zeer stevige achtergevel, veel dikker dan de voorgeschreven twee bakstenen en in veel gevallen zelfs nog robuuster dan de voorgevel. Vanuit bouwkundig oogpunt was een dergelijke versteviging niet nodig. Het lijkt er daarom op dat op deze manier de verdedigende functie van de eerste muur werd versterkt.²⁰

Sommige onderzoekers zagen dit anders. Volgens Halbertsma waren de muurhuizen luxe woonhuizen, hetgeen zou blijken uit inscripties in bouwonderde-

MUURHUIS	BOUWJAAR (VERMOEDELJK)	OPMERKINGEN EN BRONNEN
Marienweerd	Voor 1501	Bij dendrochronologisch onderzoek is de kapconstructie gedateerd tussen 1475-1502 (Van Engelenhoven 2006).
Prattenburg	Voor 1501	In de trap is de datering 1569 gevonden. Vermoed wordt dat het pand ouder is vanwege de naam 'burg', het kloeke uiterlijk en de strategische locatie bij waterdoorgang (Van Engelenhoven 2004-a).
Het Secretarishuisje	Eind 15de eeuw	Datering op basis van baksteenformaat, eerste transportakte in 1496 (Siemers-Den Dulk 2011).
Muurhuizen 99-107	Eind 15de eeuw	Transportakte uit 1496 (Siemers-Den Dulk 2011).
Dieventoren	Voor 1380	Datering op basis van baksteenformaat (Siemers-Den Dulk 2011).
Muurhuizen 33	Eind 14de eeuw	Datering op basis van baksteenformaat en waarneming boogfragment (Brusse e.a. 2010; Van Engelenhoven 2006).
Tinnenburg	Eind 14de eeuw	Datering op basis van baksteenformaat (Van Engelenhoven, 2006). Eerste vermelding in 1414 (Clarijs 2017).
Rommelenburg (afgebroken)	Eind 14de eeuw	Zelfde periode als Tinnenburg, waren hoogstwaarschijnlijk beide verbonden met de waterpoort (Clarijs 2017).
Bollenburg	Circa 1389	Datering op basis van baksteenformaat en dendrochronologisch onderzoek (Clarijs 2017).
Muurhuizen 3 en 1	Circa 1390	Datering op basis van baksteenformaat en dendrochronologisch onderzoek (Clarijs 2017).
Langestraat 9	Circa 1357	Datering op basis van dendrochronologisch onderzoek (Clarijs 2017).
Breestraat 50 en 52	Ooit een muurhuis van voor 1501	Zeer stevige achtergevel (80 cm), dendrochronologisch onderzoek wijst echter op 1549 of 1550. Mogelijk is het pand verbouwd (Van Engelenhoven 2006).
Breestraat 76 (Museum Flehite)	Ooit een muurhuis van voor 1501	Onder Museum Flehite bevinden zich restanten van zwaar uitgevoerde muren, die erop duiden dat ook hier een bouwwerk stond dat de toegang tot de stad verdedigde. Mogelijk was dit, net als Tinnenburg, verbonden met de waterpoort (Van Engelenhoven 2004-b).

Tabel 1. Overzicht van bekende eerste generatie muurhuizen en locaties waarvan wordt vermoed dat dit een origineel muurhuis is of dat er een heeft gestaan

8. Locaties van muurhuizen van de eerste generatie en mogelijke locaties van verdwenen muurhuizen van de eerste generatie (tekening auteur)

len.²¹ Het een sluit het ander natuurlijk niet uit. Een aspect dat ons meer inzicht kan geven, is de datering: de bouwjaren van de muurhuizen zijn recent vastgesteld op basis van dendrochronologie en archiefonderzoek. Uit tabel 1 blijkt dat sommige muurhuizen zijn gebouwd voordat de tweede stadsmuur was voltooid, andere daarna. Dit wijst erop dat de muurhuizen daadwerkelijk onderdeel hebben uitgemaakt van de verdedigingslinie en bekrachtigt het idee van een veste in de veste.²² Het is niet bekend wie opdracht heeft gegeven tot de bouw van de muurhuizen en of deze vanaf het begin als woning hebben gediend. Mogelijk zijn ze door of op last van het stadsbestuur ontwikkeld als onderdeel van de stadsverdediging en later getransformeerd tot particuliere woningen. Het kan ook zijn dat ze zijn ontworpen als representatieve muurhuizen die in geval van oorlog konden dienen als verdedigingswerk.²³ In dat geval zijn de muurhuizen in functi-

oneel opzicht vergelijkbaar met muurtorens. Dit is interessant, aangezien in de eerste stadsmuur geen restanten zijn gevonden van muurtorens. Als we de oudste muurhuizen en de locaties waarvan vrijwel zeker is dat er een eerste generatie muurhuis heeft bestaan op de kaart zetten, dan lijkt er een soort ritme te ontstaan van punten van waaruit de stad verdedigd kon worden. Op basis hiervan is nog een aantal plaatsen aan te wijzen waar mogelijk een muurhuis heeft bestaan (afb. 8 en 9). Deze zijn aangegeven in grijs: één aan de oostzijde tussen de Dieventoren en Tinnenburg, waar we een opvallend groot gat zien ter hoogte van de Herenstraat, en één aan de noordzijde tussen Prattenburg en de Kamperbinnenpoort. Op de kaart is tevens te zien hoe sommige muurhuizen de aansluitende poorten moeten hebben versterkt. Vermoedelijk was dit ook bij de andere stadsingangen het geval.²⁴ Op basis van dit uitgangspunt is nog een aantal locaties van *mogelijke* muurhuizen op de kaart aangegeven. Aangenomen wordt dat er tot 1501 geen muurhuizen stonden in de Krankeledenstraat en het zuidwestelijk gedeelte van de Breestraat, aangezien dit gedeelte werd verdedigd door de extra gracht. Dit alles is speculatief en vraagt om meer onderzoek naar de functie van de muurhuizen.

DE MUURHUIZEN EN DE FORTIFICATIE: 1501-1644

Kort na de voltooiing van de tweede stadsmuur bleek deze niet bestand tegen het zich snel ontwikkelende geschut. Daarom werd de stadsverdediging vele malen uitgebreid. Ook verschenen er meer muurhuizen in het straatbeeld, als resultaat van de transformatie van de eerste ommuring nadat die haar defensieve functie definitief had verloren.

In 1501 achtte het stadsbestuur de binnenste verdedigingsring overbodig. Men gaf toestemming om de muur en de poorten af te breken, een aantal van de achterliggende grachten te dempen en de grond te bebouwen met nieuwe woningen.²⁵ Er verrees een tweede generatie muurhuizen, veelal gefundeerd op de restanten van de eerste stadsmuur en vaak gebouwd met stenen uit die muur, maar minder groot en hoog dan de eerdere.²⁶

De muurhuizen langs de Krankeledenstraat en het zuidelijke gedeelte van de Breestraat zijn niet gefundeerd op de eerste stadsmuur. Dit in tegenstelling tot de muurhuizen langs de gelijknamige straat (Muurhuizen) en het noordelijke deel van de Breestraat, waarlangs in de voorafgaande periode al stenen bebouwing was verrezen. Daarmee lijkt het vanzelfsprekend dat deze eerdere bebouwing de voorgevels van de nieuwe huizen aangaf. De muurhuizen aan de Krankeledenstraat, waar de restanten van de muur ruim zes meter achter de rooilijn liggen, volgden een andere referentie. Vermoedelijk was hier houten bebouwing tegen de oude stadsmuur geplaatst en werd deze lijn

aangehouden voor de nieuwe stenen bebouwing. Bodemonderzoek heeft deze aanname echter niet kunnen bevestigen.²⁷

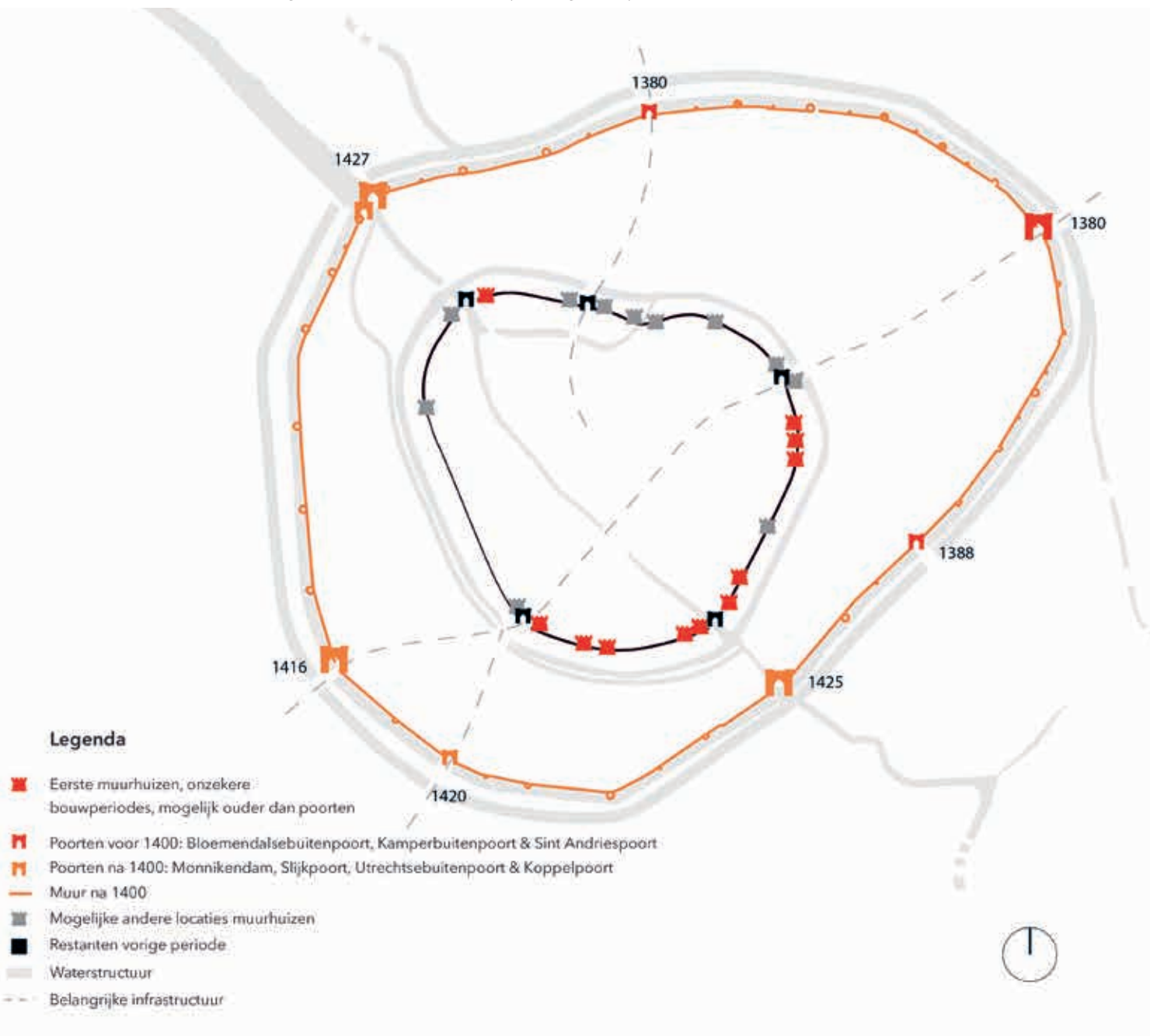
Ter hoogte van de Breestraat ligt dat anders. In het zuidelijke gedeelte stond de bebouwing grotendeels buiten het veronderstelde tracé van de eerste stadsmuur. De restanten van de muur liggen hoogstwaarschijnlijk onder de straat.²⁸ Dat hier aan de binnenzijde van de stadsmuur ooit houten bebouwing heeft bestaan, lijkt daarmee onwaarschijnlijk: daardoor zou de afstand tussen de muur en de tegenoverliggende rooilijn aan de Breestraat zo klein zijn dat er geen ruimte was voor een weg of binnenveststraat. Daarom mag worden aangenomen dat dit gedeelte pas in de loop van de zestiende eeuw voor het eerst werd

bebouwd, nadat de muur was afgebroken en de achterliggende gracht gedempt.

Zoals gezegd bleek de tweede stadsmuur vrijwel meteen na voltooiing ontoereikend. Amersfoort werd in 1492 belegerd, maar vooral in 1528 en 1536 werd veel schade aangericht.²⁹ Omdat de dreiging bleef aanhouden, maakte men tussen 1561 en 1569 werk van de nodige versterkingen. Hierbij werden beide zijden van de muur aangeard en de poorten met voorpoorten versterkt.³⁰

In 1572 viel Amersfoort in handen van de Spanjaarden, waarmee opnieuw bleek dat de stad toe was aan een betere verdediging. Na de herovering in 1579 werd Adriaan Anthonisz van Alckmaer, 'stercktebouwmeester der Verenigde Nederlanden', naar Amersfoort ge-

9. Overzichtskaart van de ontwikkeling van de stadsmuren tot 1500 (tekening auteur)

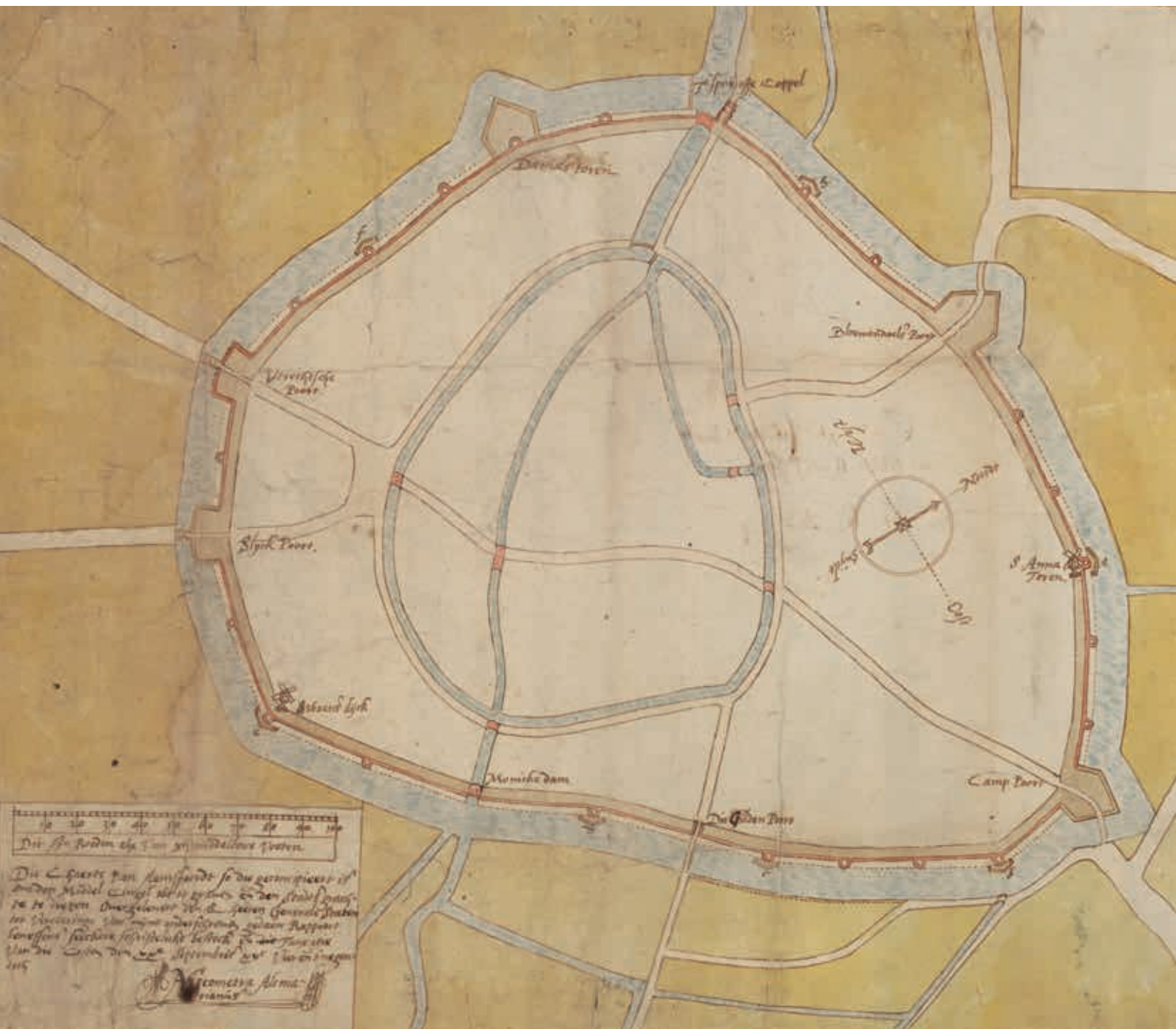

10. Fortificatieplan voor Amersfoort door Adriaan Anthonisz uit 1594, waarin de stad wordt voorzien van vijf bastions (Universiteitsbibliotheek Leiden)

stuurd. Vanwege de economische situatie in de stad waren verbeteringsplannen echter moeilijk te bekostigen.³¹ In 1593 was nog weinig vooruitgang geboekt, waarna Adriaan Anthonisz twee fortificatieplannen maakte (afb. 10 en 11).³² Het eerste was een uitgebreid plan met vijf bastions, het tweede een lichtere variant met drie bolwerken en kleinere bolwerken bij een aantal muurtorens.³³

Amersfoort lijkt voor het tweede, goedkopere plan te hebben gekozen, maar zelfs dat werd niet volledig uitgevoerd. Men startte met de bouw van twee bolwerken

ter hoogte van de Kamperbuitenpoort en de Bloemendalsebuitenpoort. Later moet het Davidsbolwerk zijn gerealiseerd, maar de datering van deze werken is onduidelijk. Blijkens de stadsplattegrond van Joan Blaeu lijkt geen van de overige geplande bolwerken te zijn gebouwd.³⁴ In 1624 dreigde opnieuw een Spaanse inval, waarop werd besloten nog vier bolwerken toe te voegen (afb. 12 en 13).³⁵ In deze tijd zien we een omslag in de fortificatie, omdat nu werd geanticipeerd op Spaanse dreiging vanuit het zuidwesten, terwijl eerder het gevaar vooral uit Gelre kwam.

11. Een variant van het fortificatieplan door Adriaan Anthonisz uit 1594, waarin de stad slechts drie bolwerken krijgt en een aantal muurtorens wordt voorzien van een klein bolwerk (Nationaal Archief)

Het lijkt alsof de verdediging verbeterde met deze ingrepen, maar dit was niet het geval. Amersfoort bleef achter de feiten aanlopen: aanpassingen kwamen pas nadat pijnlijk duidelijk was geworden dat de bestaande verdedigingswerken ontoereikend waren. Vervolgens werd de bijgewerkte fortificatie slecht onderhouden, waardoor de stad telkens weer in gevaar kwam.³⁶ De problemen waren echter al begonnen met de keuze voor de te grote omtrek van de tweede stadsmuur, die slecht verdedigd kon worden door gebrek aan mankracht en moeilijk te bekostigen was omdat de groei

van bevolking en economie achterbleef ten opzichte van de omvang van de stad.³⁷

VERVAL EN VERNIEUWING: 1645-1828

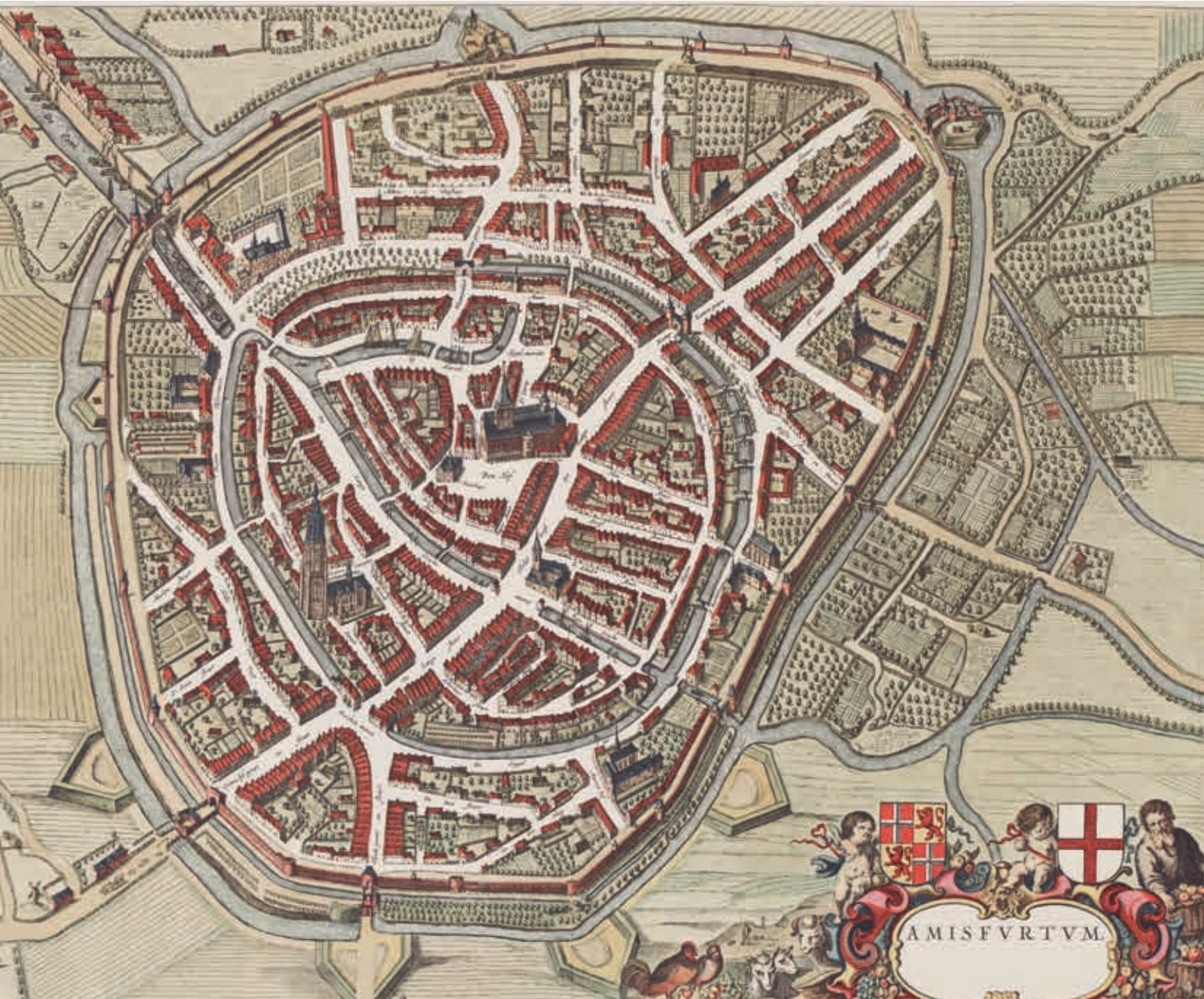
In 1624 werd het laatste bolwerk in de tweede stadsmuur voltooid. Hoewel daarna nog een aantal fortificatieplannen is opgesteld, lijkt dit jaartal het einde te markeren van de bouw van de fortificatie. Weliswaar behielden de vestingwerken hun defensieve functie nog lange tijd, maar vanaf 1645 trad het verval in. Dit was een geleidelijk proces, waarbij het stadsbestuur

steeds meer ingrepen aan de verdedigingswerken toeliet en geen opdracht meer gaf tot onderhoud.³⁸

In 1645 gaf het stadsbestuur toestemming voor het maken van extra openingen in de stadsmuur om de toegankelijkheid van het buitengebied te verbeteren, waarvan de locatie is weergegeven in de overzichtskaart van deze periode (afb. 18). In totaal werden er drie kleine poorten toegevoegd, waardoor ter hoogte van de Sint Annastraat buiten de stadsmuur bedrijvigheid kon ontstaan.³⁹ Rond 1660 verdween de Bloemendalsebinnenpoort (afb. 14), waarna de Kamperbinnenpoort als enige poort in de eerste stadsmuur overbleef.⁴⁰ De andere poorten waren vele jaren daarvoor al gesloopt. Deze laatste twee bleven mogelijk langer behouden, omdat ze verbonden waren met aangrenzende bebouwing en slopen te veel problemen zou opleveren.⁴¹ De verdedigingswerken vormden een grote kostenpost. Daarom besloot het stadsbestuur aan

sommige gedeeltes nieuwe functies toe te kennen. Zo werden de aarden wallen aan de burgerij verpacht voor agrarisch gebruik.⁴² Op een deel van het bolwerk bij de Bloemendalsebuitenpoort kwam een Joodse begraafplaats.⁴³ De poort zelf werd, net als de Koppelpoort (afb. 15), in gebruik genomen als vergaderlokaal voor gildes.⁴⁴ In de achttiende en het begin van de negentiende eeuw werd een groot deel van de oorspronkelijke muurhuizen vervangen. Dit was het resultaat van een voorzichtige opleving van de textielnijverheid en, vooral, de tabaksindustrie. Hiervan profiteerden een aantal families, die in vernieuwing van hun woonhuizen konden investeren.⁴⁵ Volgens de architectonische mode werden sommige gevels in deze periode voorzien van pleisterwerk. Hierdoor verdwenen veel zichtbare restanten van de eerste stadsmuur uit het straatbeeld, zoals de bogen in de gevel van huis Tinnenburg (afb. 16 en 17).⁴⁶

12. Stadsplattegrond Joan Blaeu, 1649, datering opmeting 1630 (Archief Eemland)

13. Overzichtskaart van de ontwikkeling van de stadsmuren tot 1644 (tekening auteur)

14. Bloemendalsebinnenpoort gezien vanaf de singel, anonieme tekening naar de situatie in 1628 (Amersfortia. wordpress.com)

15. De Koppelpoort gezien van buiten in 2008
(foto B. Kaufmann, Wikimedia Commons)

▶ 16. Muurhuis Tinnenburg in 1942, voor de restauratie. Pas na verwijdering van het pleisterwerk op de gevel werd duidelijk dat hier een deel van de eerste stadsmuur stond (rechthebbende onbekend, Archief Eemland)

▶▶ 17. Muurhuis Tinnenburg in 2010. Na de restauratie werd de stadsmuur weer zichtbaar (Wikimedia Commons)

De grootschalige sloop van de verdedigingswerken startte waarschijnlijk in 1778, met de afbraak van de monumentale voorpoort van de Koppelpoort die door verzakking zwaar beschadigd was geraakt.⁴⁷ Hoogstwaarschijnlijk was herstel te duur, vandaar dat besloten werd tot sloop.⁴⁸ Vermoedelijk om vergelijkbare redenen verdwenen voor 1824 ook de overige voorpoorten, met uitzondering van de Kamperbuitenpoort, en een groot gedeelte van de stadsmuur rond de Slijkpoort (afb. 18).⁴⁹

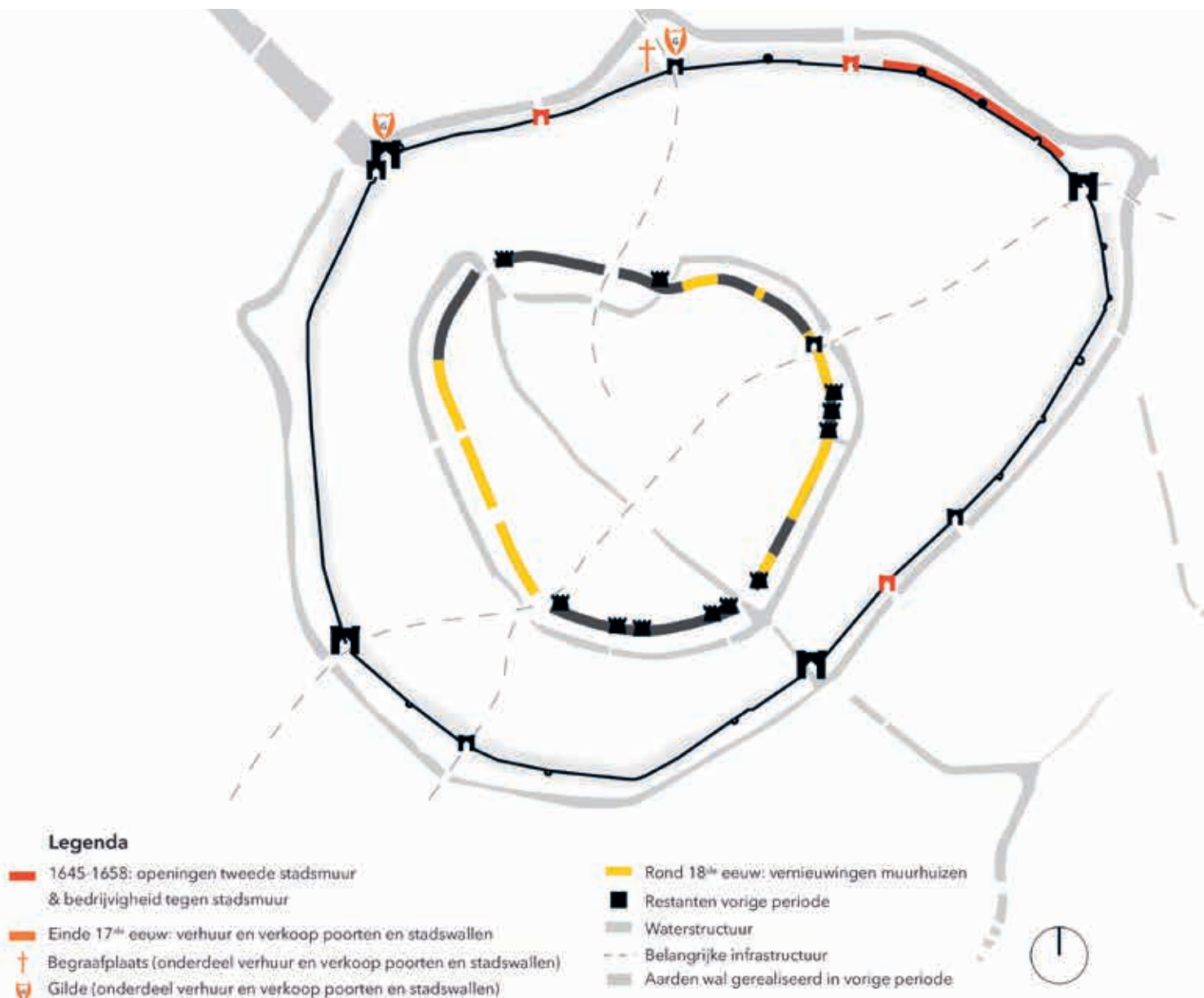
VAN VERDEDIGINGSLINIE NAAR WANDELING: 1829-NU

Aan het begin van de negentiende eeuw hadden de verdedigingswerken hun defensieve betekenis volledig verloren. Daarom ging het stadsbestuur op zoek naar een nieuwe bestemming. In 1829 begon de grootschalige sloop van de overgebleven delen van de tweede stadsmuur en transformeerde men de buitenste verdedigingslinie tot een plantsoen, waarvan grote delen

nog bestaan.⁵⁰ In deze periode verdwenen veel karakteristieke bouwwerken. Zo werd ruimte gemaakt voor een 'wandeling' in Engelse landschapsstijl, waarmee de stad aantrekkelijker moest worden gemaakt.⁵¹ Dit project werd aanvankelijk geleid door landschapsarchitect Hendrik van Lunteren, later door Jan David Zocher jr.⁵² De restanten van de aarden wallen en bastions vormden het perfecte decor.⁵³ Om de aanleg van het plantsoen te financieren werd in 1829 het Davidsbolwerk verkocht en getransformeerd tot algemene begraafplaats: dat leverde al meer geld op dan de hele wandeling tot dan toe had gekost (afb. 19).⁵⁴

In Zochers oorspronkelijke plan zouden ook de Monnikendam, de Koppelpoort en de stadsmuur langs de Sint-Annastraat verdwijnen. Hier werd echter in 1844 door koning Willem II een stokje voor gestoken door een verbod op de sloop van historische vestingwerken.⁵⁵ Het ontwerp werd aangepast door de relictin erin te integreren.⁵⁶ Desondanks bleven de restanten

18. Overzichtskaart van de ontwikkeling van de stadsmuren tot 1829 (tekening auteur)

19. Uitsnede uit de stadsplattegrond van D.J. Thomkins uit 1846, waarop het Zocherplantsoen gedetailleerd is weergegeven (Monumentenzorg Gemeente Amersfoort)

van de omwalling, met name de Koppelpoort, die het land- en waterverkeer belemmerde, veel stadsbestuurders een doorn in het oog. Er volgden meerdere plannen om de poort af te breken, met als argument dat er geen geld was voor herstelwerkzaamheden. De pas opgerichte Oudheidkundige Vereniging Flehite verzette zich hier fel tegen en zamelde geld in voor herstel en onderhoud. Zo wist ze in 1884 de poort te redden. Stadsarchitect W.H. Kam restaureerde de Koppelpoort met hulp van rijksbouwmeester Pierre Cuypers. Daarbij werden elementen gereconstrueerd, zoals de kantelen boven de landpoort en de mezekouw boven de Eem.⁵⁷

De toenemende aandacht en waardering voor de historische vestingwerken resulteerde op termijn in meer budget voor restauraties. Zo werd tussen 1931 en 1933 de Kamperbinnenpoort, die ook meermalen was bedreigd met sloop, gerestaureerd en werden vanaf 1973 zelfs delen van de stadsmuur gereconstrueerd (afb. 20).⁵⁸ De infrastructuur rond de Koppelpoort bleef echter een probleem. Uiteindelijk kon de poort worden behouden dankzij vernuftige verkeersplannen uit de jaren 1930 van stadsarchitect C.B. van der Tak, een groot voorstander van het behoud van historische monumenten. Hierbij werd naast de poort een rij nieuwe woningen toegevoegd waar voetgangers, die voorheen over dezelfde weg als het andere verkeer de stad in kwamen, omheen werden geleid. Op deze manier

20. Stadsmuur gezien vanuit het Plantsoen Oost ter hoogte van Achter de Kamp. Dit deel van de stadsmuur is een reconstructie en is voorzien van een waltoren en een arkeltoeren (foto Bureau Monumentenzorg, Archief Eemland)

21. Overzichtskarta van de ontwikkeling van de stadsmuren tot 2020 (tekening auteur)

werden verkeersstromen gesplitst en het verkeersprobleem opgelost (afb. 15).⁵⁹

Na 1945 deden zich vooral veel veranderingen voor op het tracé van de tweede stadsmuur. Om de verbindingen tussen de binnenstad en de geplande uitbreidingswijken te verbeteren, werd in 1946 het 'Restauratie- en verkeersplan' opgesteld, waarin een nieuwe ringweg rond de binnenstad was voorzien. Het plantsoen zou behouden blijven. Dit plan werd echter niet vastgesteld omdat het Nederlands Economisch Instituut een grotere verkeerstoename verwachtte. Het plan werd aangepast, waarbij een groot deel van het plantsoen alsnog verdween.⁶⁰ Dat gebeurde aan de zuid- en de oostkant, in aansluiting op infrastructurele ontwikkelingen.⁶¹

Binnen de eerste stadsmuur ontstond leegstand doordat veel Amersfoorters naar nieuwe buitenwijken

vertrokken. Grotere woningen zoals de royale muurhuizen bleven in trek, maar veel kleinere woningen kwamen leeg te staan. Ook detailhandel verplaatste zich naar buitenwijken.⁶² Ondanks de bevolkingsafname bleef de waardering voor het historische karakter van de binnenstad bestaan. Dit uitte zich onder meer in historiserende bouw en reconstructies. Men sprak in deze periode zelfs van de 'Amersfoortse ziekte', verwijzend naar de neiging de stad mooier te maken dan deze ooit was geweest.⁶³

In de jaren 1980 was, onder meer door het gebrek aan faciliteiten, de interesse in het wonen in de binnenstad beperkt. Daarom besloot de gemeente moderne winkelfuncties aan het centrum toe te voegen. Hoewel dit niet gebeurde op het tracé van de eerste stadsmuur, vormde deze ingreep een keerpunt in de ontwikkeling van de binnenstad. Met de architectoni-

sche uitstraling van de nieuwbouw op het tracé werd een nieuwe weg ingeslagen: er kwamen moderne interpretaties van de muurhuizen, waarbij klakkeloze imitaties werden vermeden. Mogelijk heeft de aanweziging van de Amersfoortse binnenstad als beschermd stadsgezicht hierbij een rol gespeeld.⁶⁴ In het voorstel stond dat verdere ruimtelijke ontwikkeling moest voortbouwen op aanwezige kwaliteiten. Dat suggereert dat er vernieuwende en niet langer historiserende architectuurvormen moesten worden toegepast, wat vanaf deze periode dan ook meer gebeurde.⁶⁵

BESLUIT

In geen andere grotere stad in Nederland zijn de vestingwerken zo prominent aanwezig als in Amersfoort. De stad heeft – mede door de vroege invloed van de erfgoedzorg – twee ‘wandelingen’: een met een uitgesproken stedelijk karakter op de binnenste ring en

een tweede, veel groenere op een groot deel van het tracé van de tweede stadsmuur. In beide ringen bleven iconische relicten behouden (afb.21). De vestingwerken hebben nooit echt goed gefunctioneerd, maar uit het voorgaande blijkt dat de samenhang tussen de beide ringen, de eerste stadsmuur, de muurhuizen en de tweede stadsmuur, juist daaruit voortkwam.

In hun huidige toestand zijn de beide stelsels het resultaat van een lang en complex proces van aanleg, gebruik, sloop, transformatie en reconstructie. Daardoor kent het tracé van de eerste stadsmuur vandaag de dag een grote variatie in architectuur uit verschillende periodes. Ook hebben ontwikkelingen buiten het centrum een grote rol gespeeld bij het behoud van de vestingwerken. Door verschuiving van het economisch zwaartepunt zijn grote industriële of infrastructurele uitbreidingen de binnenstad bespaard gebleven.⁶⁶

NOTEN

- Dit artikel is gebaseerd op een scriptie aan de faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft, onder begeleiding van Reinout Rutte, die meedacht over de opzet en de periodisering. Veel mensen waren behulpzaam: Max Cramer voorzag het originele onderzoek van belangrijke correcties en aanvullingen. Francien Snieder dacht mee over de strategische functie van de muurhuizen binnen de eerste en tweede stadsmuur en de ontwikkeling van de tweede generatie muurhuizen langs de Breestraat. Ook Sandra Hovens dacht mee over de strategische functie van de muurhuizen tijdens de ontwikkeling van de stadsmuren.
- F. Snieder, ‘De stadsmuren van Amersfoort’, *Amersfoort Magazine*, 7 (2004) nr. 1, 17–22.
- J.E. Abrahamse, *Historische atlas van Amersfoort. Middelpunt van Nederland*, Nijmegen 2019, 10–11.
- B.J.M. Speet, *Amersfoort (Historische Stedenatlas van Nederland; 2)*, Delft 1982, 6–7.
- Snieder 2004 (noot 2).
- Abrahamse 2019 (noot 3), 14–15.
- Zie voor de muurhuizen: Centrum voor Archeologie, *Opgraving, Muurhuizen 49-51*, Amersfoort 1989: www.amersfoorttopdekaart.nl/archeologie/binnenstad/muurhuizen-49-51/pointofinterest/detail (geraadpleegd 20 april 2020); Snieder 2004 (noot 2). Voor de Krankeledenstraat: T. d’Hollosy, L. de Leeuw en F. Snieder, *Amersfoort onder ons. Krankeledenstraat 20 en 22, archeologisch onderzoek naar de resten van de eerste stadsmuur*, Amersfoort 2009: docplayer.nl/197965-Amersfoort-onder-ons-krankeledenstraat-20-en-22-archeologisch-onderzoek-naar-de-resten-van-de-eerste-stadsmuur.html (geraadpleegd 20 april 2021).
- Snieder 2004 (noot 2); S. Siemers-Den Dulk, *Amersfoortse muurhuizen. Dieventorencomplex en Secretarishuisje*, Bussum 2011.
- A. van Engelenhoven, ‘Ouderdom van de Muurhuizen deel 1’, *Kroniek* 6 (2004) nr. 2, 6–7; A. van Engelenhoven, ‘Ouderdom van de Muurhuizen deel 2’, *Kroniek* 6 (2004) nr. 3, 8–9.
- F. Snieder, ‘Boeren in de stad, en waarom Amersfoort een tweede stadsmuur bouwde’, *Jaarboek Flehite* 11 (2010), 46–63.
- Snieder 2010 (noot 10).
- Snieder 2010 (noot 10).
- Abrahamse 2019 (noot 3), 16–17.
- Snieder 2004 (noot 2).
- Speet 1982 (noot 4), 7; Abrahamse 2019 (noot 3), 16–17.
- Snieder 2010 (noot 10).
- H. Janse en T. van Straalen, *Middeleeuwse stadswallen en stadspoorten in de lage landen*, Zaltbommel 1974, 17–22.
- J.A. Brongers, *Historische encyclopedie van Amersfoort*, Amersfoort 1998, lemma ‘belegeringen’: <https://www.archiefeemland.nl/hulp-bij-onderzoek/tips/historische-encyclopedie/b/belegeringen-aanslagen> (geraadpleegd 21 april 2021); zie tevens D. Steenbeek, ‘Eerste berichten van de Koppelpoort. De koppelpoort in de archiefstukken’, in: S. Hovens en M. Cramer (red.), *De Koppelpoort. Hart van de Amersfoortse stadsverdediging*, Bussum 2004, 26–45.
- Snieder 2010 (noot 10).
- A. van Engelenhoven, *Middeleeuwse huizen in Amersfoort*, Bussum 2006, 8–17; J. Clarijs, *Bollenburg. Het huis van Oldenbarnevelt*, Bussum 2017, 14–15.
- H. Halbertsma, ‘Tinnenburg werd reeds voor 1414 gebouwd’, *Amersfoortsche Courant*, 15 maart 1957.
- Snieder 2010 (noot 10).
- Van Engelenhoven 2006, (noot 20), 30–47.
- S. Hovens, ‘Verrassende ontdekkingen bij een verbouwing. Muurhuizen ouder dan gedacht’, *Kroniek* 18 (2016) nr. 4, 16–17; A. van Engelenhoven, ‘Speuren naar de oudste stadsmuur’, *Kroniek* 6 (2004) nr. 1, 10–11.
- Abrahamse 2019 (noot 3), 14–15.
- Siemers-Den Dulk 2011 (noot 8), 10–15; Van Engelenhoven 2006 (noot 20), 8–17, 30–47.
- d’Hollosy, De Leeuw en Snieder 2009 (noot 7).
- T. d’Hollosy, ‘Amersfoort Breestraat 20’, in: D.H. Kok e.a. (red.), *Archeologische Kroniek Provincie Utrecht 1992-1993*, Hilversum 1997, 20–22.
- Brongers 1998 (noot 18), lemma: belegeringen en 16de eeuw.
- Snieder 2004 (noot 2); T. d’Hollosy, *Zocherplantsoen Noord langs rustig water. Archeologisch onderzoek naar de verloren gewaande Portugees-joodse begraafplaats bij de Bloemendalsebuitenpoort*, Amersfoort 2006: wegwijso33.nl/Joodse%20begravingplaats.pdf (geraadpleegd 23 april 2021).
- T. Reichgelt, ‘De bolwerken van Adriaen Anthonisz van Alckmaer’, *Amersfoort Magazine* 7 (2004) nr. 1, 32–34; Speet 1982 (noot 4), 11.
- Abrahamse 2019 (noot 3), 20–21.
- Reichgelt 2004 (noot 31).
- Reichgelt 2004 (noot 31).
- Abrahamse 2019 (noot 3), 20–21.
- Abrahamse 2019 (noot 3), 20–21.
- Speet 1982 (noot 4), 11–12.
- Snieder 2004 (noot 2).
- www.amersfoorttopdekaart.nl/geraadpleegd 22 april 2021).
- www.amersfoorttopdekaart.nl/geraadpleegd 22 april 2021).
- B. Elias, *Amersfoort in beeld. Zes eeuwen stadsgezichten*, Amersfoort 2019, 41–42.
- Reichgelt 2004 (noot 31).
- d’Hollosy 2006 (noot 30).

- 44 Speet 1982 (noot 4), 12; Brongers 1998 (noot 18), lemma: Koppelpoort.
- 45 Speet 1982 (noot 4), 11.
- 46 Clarijs 2017 (noot 20), 12-17.
- 47 Steenbeek 2004 (noot 18).
- 48 Van den Braber en Hovens 2004 (noot 18), 13-14.
- 49 C. van den Braber, 'Van stadsmuur naar wandeling', *Flehite* 14 (1982) nr. 4, 82-93.
- 50 Steenbeek 2004 (noot 18).
- 51 C. van den Braber en S. Hovens, 'Stadsverdediging', in: Hovens en Cramer 2004 (noot 18), 9-24.
- 52 Abrahamse 2019 (noot 3), 42-43.
- 53 Abrahamse 2019 (noot 3), 42-43.
- 54 Van den Braber 1982 (noot 49).
- 55 B. Elias, 'Voortbestaan Koppelpoort bedreigd. De restauratie van de Koppelpoort in 1885-1886', in: Hovens en Cramer 2004 (noot 18), 46-63.
- 56 Abrahamse 2019 (noot 3), 42-43.
- 57 Elias 2004 (noot 55).
- 58 Abrahamse 2019 (noot 3), 42-43; Elias 2004 (noot 55).
- 59 A. Groot en M. Cramer, *C.B. van der Tak. Stadsarchitect tussen modernisme en traditie 1929-1945*, Bussum 2007, 317-321.
- 60 Abrahamse 2019 (noot 3), 58-59.
- 61 R.A.F. Smook, *Binnensteden veranderen. Atlas van het ruimtelijk veranderingsproces van Nederlandse binnensteden in de laatste anderhalve eeuw*, Zutphen 1984, 57-59.
- 62 J. Teters, 'Naar een Moderne City! 30 jaar binnenstadsvernieuwing in Amersfoort (1945-1975)', *Jaarboek Flehite* 11 (2010), 88-117.
- 63 Abrahamse 2019 (noot 3), 58-59.
- 64 Abrahamse 2019 (noot 3), 72-73.
- 65 Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Toelichting op het besluit tot aanwijzing van Amersfoort tot beschermd stadsgezicht*, [Zeist] 1983; archisarchief.cultureelergoed.nl/Beschermde_Gezichten/BG1446/ (geraadpleegd 22 april 2021).
- 66 Smook 1984 (noot 61), 57-59.

H. VAN DE POL MSc studeerde Architectuur aan de faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft. Zij studeerde af in juni 2021 en is momenteel architect in opleiding.

AMERSFOORT'S CITY WALLS DEVELOPMENT AND REDEVELOPMENT THROUGH THE CENTURIES

HILDE VAN DE POL

The development of Amersfoort's two city walls can be divided into five periods. The first city wall was built in the first period 1259-1379. Although Amersfoort had been granted a charter in 1259, construction of the wall did not commence until after a serious assault by troops from the duchy of Gelre (Geulders) in 1274. The defensive wall was made stronger on that side, probably in expectation of more attacks from that direction.

Between 1380 and 1500 Gelre troops attacked Amersfoort on multiple occasions and offensive firepower increased. Interestingly, Amersfoort opted to build a second city wall rather than reinforcing the existing one, considerably increasing the size of the city in the process. However, the project proved difficult to finance, defend and maintain, most likely due to the stagnating economy. Instead of being demolished after the second wall was in place, the first wall was reinforced with abutting houses, thereby becoming a kind of rampart within a rampart.

The new fortifications turned out to be ineffective and in 1501 the city council decided to demolish the first city wall. This freed up space for a second generation of wall houses, mostly built from reused stone and with their front elevation on the trajectory of the first wall, with the exception of the houses along Krankeledenstraat and the southern section of Breestraat. In this same period, up until 1644, there was an attempt to strengthen Amersfoort's defences. Several fortification plans were drawn up, none of which was implemented in its entirety, most probably due to a lack of financial resources. The ramparts that were realized are concentrated in the south-west since in this

period the possibility of a new Spanish incursion was greater than any threat from Gelre.

In the third period, 1645-1828, the council's approval of additional openings in the city wall marked the beginning of a gradual deterioration of the defensive works. They had always been a big budget item, yet they had not been particularly effective. Accordingly, the council decided to convert the fortifications into lucrative functions. The Davidsbolwerk, for example, was turned into a cemetery. The most extensive demolition probably started in 1778 when it was also decided to dismantle various outer and inner gates in the second city wall.

By 1829 the fortifications had entirely lost their defensive function and the city council proposed converting the outer line into a green pathway encircling the city, which would have resulted in the disappearance of all remaining traces of the wall. However, this was averted in 1844 by a national ban on the demolition of fortifications and they were subsequently integrated with the walking route. City planners continued to submit applications for demolition but encountered fierce resistance from heritage organizations. In addition, many remnants avoided demolition because most urban expansion occurred outside the historical centre. This resulted in a concomitant shift in the economic focus so that the fortifications no longer needed to be sacrificed to industrial development. Towards the end of the nineteenth century, with appreciation for the heritage value of fortifications growing, money became available for their restoration and Amersfoort's historical centre was declared a conservation area.